

*Коліна А. О.,
асистент кафедри
господарського права і процесу НУ «Одеська юридична академія»*

ЩОДО ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ ЗАХОДІВ ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена висвітленню проблеми класифікації заходів господарсько-процесуальної відповідальності. Автором проаналізовані погляди фахівців-процесуалістів щодо даного питання. Зроблені висновки щодо основних заходів господарсько-процесуальної відповідальності з точки зору вдосконалення державного реагування на порушення процесуальних обов'язків в сфері господарського судочинства.

Ключові слова: господарський процес, юридична відповідальність, господарсько-процесуальна відповідальність, штрафні санкції, застосування несприятливих процесуальних наслідків.

Постановка проблеми. Розвиток інститутів господарського процесуального права відбувається сьогодні в умовах очікування прийняття нового Господарського процесуального кодексу, що накладає відбиток на сприйняття результатів проведення процесуальних реформ та обумовлює пошук дієвих форм реалізації господарсько-процесуальних приписів.

Саме із погляду вдосконалення заходів негативного державного реагування на порушення процесуальних обов'язків у сфері господарського судочинства мають бути проаналізовані й прийняті в науці підходи до класифікації та змісту заходів господарсько-процесуальної відповідальності, метою якої є утвердження вимог законності та правопорядку у відповідній сфері.

Аналіз останніх досліджень та виокремлення нерозв'язаних проблем. На жаль, питання господарсько-процесуальної відповідальності, а тим паче відповідних заходів примусу у вітчизняній процесуальній літературі розглядалися в обмеженому вигляді. Окремий розділ щодо відповідних заходів присвячено у підручнику «Господарське процесуальне право» за редакцією О. П. Подцерковного та М. Ю. Картузова [1, 178-186]. Увага до цих питань простежується і з боку окремих російських фахівців у галузі арбітражного процесу, зокрема у працях С. В. Лучини [2, 86] та деяких інших, хоча й вони й орієнтуються насамперед на роботи цивілістів-процесуалістів (наприклад, І. М. Зайцева).

Така обмежена увага до заходів господарсько-процесуальної відповідальності не відповідає її значенню для попередження порушень приписів господарського процесуального законодавства, а тому варто всебічно проаналізувати основні елементи такої відповідальності, передусім, надати характеристику її заходам.

Метою цієї статті є встановлення основних видів заходів господарсько-процесуальної відповідальності, що дозволяють визначити її характерні риси та природу.

Викладення основного матеріалу. Питання про перелік заходів відповідальності в господарському процесі багато у чому наближене до питання про подібні заходи в цивільному і адміністративному судочинстві, є предметом дослідження багатьох учених, що вивчають проблеми примусу в процесуальній сфері.

Звичайно, кваліфікацію заходів господарсько-процесуальної відповідальності не можна здійснити, якщо не визначити загалом поняття господарсько-процесуальної відповідальності. Разом із тим, тут спостерігається і зворотна залежність – лише за умови виявлення специфічних заходів господарсько-процесуальної відповідальності, що не відомі іншим процесам, або мають суттєві особливі риси та застосовуються на підставі спеціальних норм господарського процесуального законодавства – лише у цьому разі можна буде говорити про реальну відокремленість господарсько-процесуальної відповідальності у системі юридичної відповідальності.

Враховуючи основні конститутивні ознаки юридичної відповідальності у її ретроспективному вимірі як міри державного примусу, що виражається в осуді правопорушення та встановленні для правопорушника певних негативних (несприятливих) наслідків у вигляді обмежень (позбавлень) особистого або майнового порядку, можна у загальних рисах сформулювати підхід до розуміння господарсько-процесуальної відповідальності. Цей вид відповідальності має бути пов'язано із застосуванням органами судової влади до учасників господарського процесу за порушення вимог господарського процесуального законодавства передбачених законом заходів державного примусу, виражених у формі несприятливих наслідків як організаційного та майнового характеру. Виходячи із цього загального підходу можна розвинути підхід до поняття господарсько-процесуальної відповідальності, виходячи із характеру відповідних заходів примусу.

Г. М. Пенчева виокремлює форми господарсько-процесуальної відповідальності, зазначаючи, що їх можна класифікувати за ознаками характеру застосовуваних заходів та нормативного закріплення, а саме: штрафні санкції; компенсаційні санкції; застосування несприятливих процесуальних наслідків [1, 180].

Задля того, аби з'ясувати питання про правильність такої точки зору варто проаналізувати думки фахівців не лише з господарсько-процесуальної, але й з цивільно-процесуальної галузі, де положення щодо процесуальної відповідальності найбільш розвинені, та яка є найбільш наближеною до галузі господарського процесу.

Е. Е. Доброхотова додержується позиції, що єдиною мірою специфічної цивільної процесуальної відповідальності є судовий штраф, який є мірою юридичної відповідальності у вигляді грошового стягнення, що накладається судом (а на стадії виконавчого провадження – і органом виконання) у випадках, порядку і розмірі, передбачених законом [3, 115-118]. Такий підхід є занадто вузьким та не відповідає на запитання про те, чому інші несприятливі процесуальні наслідки порушення процесуальних норм, що мають форму державного примусу та інші ознаки юридичної відповідальності, не можна вважати заходами цивільної процесуальної відповідальності (якщо йти за аналогією – наприклад, заходами господарсько-процесуальної відповідальності). Тим паче, якщо формалізувати підхід до юридичної відповідальності, то й судовий штраф можна, наприклад віднести до заходів адміністративної відповідальності.

Але такий усечений підхід є неприйнятним ані в теоретичному, ані в практичному сенсі.

Навіть якщо помилитися із віднесенням того чи іншого заходу до специфічного виду процесуальної відповідальності, негативні наслідки такої кваліфікаційної дії будуть набагато меншими, аніж сприйняття тих чи інших порушень процесуального законодавства як поведінки, яка не тягне несприятливих наслідків для правопорушника у формі відповідальності.

В свою чергу визначення негативності того чи іншого процесуального наслідку потребує з'ясування питання про те, чи має він саме негативний аспект, а не простою формою реалізації процесуальних норм? При цьому вже сама постановка запитання про таку негативну дію дає можливість реально оцінити ефективність процесуального законодавства. Адже такий аналіз потребуватиме дослідження обмежень на порушення порядку судочинства, перешкод на шляху оперативності, доступності та справедливості судового розгляду, зокрема у сфері господарювання, що можуть бути кваліфіковані у осіб, які порушують процесуальні зобов'язання.

Не випадково, вузький підхід до переліку заходів процесуальної відповідальності у цивільному та господарському процесах не знаходить підтримки у фахівців.

Наприклад, В. В. Бутнев, крім судових штрафів, до заходів процесуальної відповідальності пропонує відносити позбавлення процесуальних прав [4, 58].

О. Г. Столяров вбачає цивільну процесуальну відповідальність в накладенні штрафу або обов'язку по

відшкодуванню судових витрат, а також в застосуванні наслідків у вигляді зміни процесуального положення суб'єктів відповідальності або в зобов'язанні здійснити певні дії (наприклад, направлення справи для перегляду судом нижчої інстанції при порушенні ним норм процесуального права), що мають процесуальний характер [5, 177].

На думку І. М. Зайцева, заходи процесуальної відповідальності охоплюються штрафами, компенсаційними заходами, несприятливими процесуально-правовими наслідками незаконної діяльності, застосуванням цивільних процесуальних фікцій [6, 94-95]. Процесуальні фікції визначає серед заходів процесуальної відповідальності й О. Г. Новиков, який додає до цих заходів також процесуальні штрафи, судові витрати, відмову в ухваленні заяви про відведення, відмову у відновленні пропущеного процесуального терміну, розгляд справи у відсутності відповідача і відмову в ухваленні нових доказів [7, 14-15]. За такого підходу, як видається, змішується форма та зміст процесуального заходу. Зокрема, процесуальна фікція не має визначеного змісту, а тому не можна встановити її характеристики та взагалі умістити у систему заходів примусу.

Наприклад, М.І. Балюк, Д. Д. Луспеник зазначають, що під фікцією розуміють використання в певних цілях положення, яке не відповідає дійсності. У процесуальному праві при доведеності певного фактичного складу завідомо недостовірний факт вважається існуючим і породжує юридичні наслідки. Процесуальна фікція повністю звільняє особу від доказування обставини, яка фікцією визнається за існуючу [8, 146]. Хоча у такому розумінні міститься певна неточність, пов'язана із тим, що процесуальна фікція цілком може виявитися вірним відображенням реальної дійсності, справжніх обставин у справі, але загалом можна помітити вірний орієнтир у розумінні значення фікції для процесуальних відносин. Адже за такого розуміння процесуальна фікція може бути визначена в умовах, коли, наприклад, неявка однієї із сторін або ненадання певних доказів виступає формою підтвердження доказової сили твердження іншої сторони. По суті, у цьому випадку реальна доказова сила може виступати несправжньою, але такою, що визнається юридично значимою.

Наприклад, у ст. 75 ГПК України встановлено, що справу може бути розглянуто за наявними в ній матеріалами, якщо відзив на позовну заяву і витребувані господарським судом документи не подано відповідачем. Ці положення законодавства по суті встановлюють результат неподання певних документів. Разом із тим, не можна вважати, що відповідні наслідки будуть негативними для сторони, що не подала відповідні документи. По-перше, можлива ситуація, коли подані позивачем документи цілком достатньо для прийняття правильного та обгрунто-

ваного рішення, у тому числі на користь відповідача. Тут не можуть бути за визначення певні негативні наслідки для сторони, яка не подала відповідні докази. По-друге, у разі вирішення справи у першій інстанції за поданими документами, що потенційно більш сприятливо для позивача демонструють обставини справи, настанню негативних процесуальних наслідків заважають положення чинного ГПК. Йдеться про певну суперечність та непослідовність господарського процесуального законодавства. Адже, відповідні наслідки не виключають подання певних доказів на стадії апеляційного розгляду справи.

Згідно з ст. 75 ГПК при перегляду справи в апеляційному порядку господарський суд досліджує не лише за наявності у справі, але й додатково подані докази. При цьому, хоча приймання додаткових доказів обумовлюється неможливістю їх подання суду першої інстанції з причин, що не залежали від нього, але на практиці такі приписи законодавства певним чином спростовуються іншими положеннями закону. Хоча роз'ясненнями вищих судових органів п. 9 Постанови пленуму ВГСУ від 17.05.2011 N 7 «Про деякі питання практики застосування розділу XII Господарського процесуального кодексу України», суд апеляційної інстанції при вирішенні питань щодо прийняття додаткових доказів повинен повно і всебічно з'ясувати причини їх неподання, причому з урахуванням конкретних обставин справи. Відповідно, мають бути об'єктивно оцінено поважність цих причин. У разі прийняття додаткових доказів у постанові апеляційної інстанції мають зазначатися підстави такого прийняття. До згаданих підстав належить, зокрема, необгрунтоване відхилення судом першої інстанції клопотань сторін про витребування господарським судом доказів у порядку статті 38 ГПК. «У такому разі суд апеляційної інстанції за відповідним клопотанням сторони самостійно витребує необхідні додаткові докази». Але власно відсутність сторони на судовому засіданні у першій інстанції може бути визнано поважною причиною неподання певних доказів. Крім того, згідно з ст. 111-10 вже у касаційній інстанції сторона, що зазнала негативних наслідків неврахування судом певних доказів, може посилатися на «неповне з'ясування обставин справи судами першої та апеляційної інстанції». Нажаль, у силу розмитості положень закону щодо встановлення обставин справи у касаційній інстанції, виникає можливість ігнорувати положення ГПК щодо повноважень касаційної інстанції не досліджувати докази у справі, вважаючи обставини справи встановленими.

Дійсно, у ст. 111 ГПК прямо встановлено, що «не допускаються посилення у касаційній скарзі на недоведеність обставин справи (неповне з'ясування обставин справи – це дещо інше має значення, хоча по суті те саме). Крім того, у ст. 111 –7 визначено, що касаційна інстанція не має права встановлюва-

ти або вважати доведеними обставини, що не були встановлені у рішенні або постанові господарського суду чи відхиленні ним, вирішувати питання про достовірність того чи іншого доказу, про перевагу одних доказів над іншими, збирати нові докази або додатково перевіряти докази.

Але у ст. 111-5 ГПК встановлено, що «касаційна інстанція використовує процесуальні права для перевірки юридичної оцінки обставин справи, а також повноти їх встановлення у рішенні або постанові господарського суду». Тобто йдеться про встановлення повноти встановлених обставин справи, що фактично є прямою вказівкою на дослідження доказів.

Не випадково, ще в Інформаційному листі Вищого арбітражного суду України від 14.10.1998 № 01-8 /393 наголошувалося на тому, що «неповне з'ясування обставин, що мають значення для справи, тягне за собою скасування рішення зі справи».

Наприклад, в одній із справ Вищий арбітражний суд послався на те, що у процесі вирішення спору «не було витребувано договір комісії № 539-Д та не досліджено обставини його виконання... акт звірки розрахунків, на якому ґрунтувались рішення і постанови ... не перевірявся ...». У результаті рішення і постанову зі справи було скасовано, а справу передано на новий розгляд [9].

Протягом часу та не дивлячись на численні зміни у законодавство відповідні підходи не змінилися.

Наприклад, в іншій справі ВГСУ вказав, що «Неповне з'ясування всіх обставин справи, які мають значення для справи, дає підстави для скасування ухвалених у справі судових рішень та передачі справи на новий розгляд до господарського суду першої інстанції» [10].

Як видно, у цьому випадку вирішення справи на підставі поданих лише однією із сторін доказів не забезпечує від наступного скасування рішення у справі у зв'язку із «неповним з'ясуванням обставин справи».

Саме тому, аби відповідна санкція – фікція набула дійсно негативного характеру для процесуального правопорушника, має бути прямо заборонено суду касаційної інстанції скасовувати рішення судів у зв'язку із неповним з'ясуванням обставин справи шляхом внесення змін до ст. 111-5 ГПК України та виключення права суду касаційної інстанції давати юридичну оцінку встановленню обставин справи нижчими судами.

Певна складність виникає при розмежуванні заходів господарської відповідальності, що застосовуються у сфері господарського (цивільного) процесів і інших галузей права. Наприклад, В. В. Молчанов ототожнює судовий штраф і штраф як міру адміністративного покарання [11, 206-207]. Услід за В. В. Молчановим, Д. Г. Нохрін відносить судовий штраф, а також попередження і видалення із залу судового засідання до заходів адміністративної відповідальності [12, 33]. Слідуючи даній логіці, як правильно помічає М. Л. Гальперін, можна зробити висновок і про те,

що штраф в кримінальному праві і штраф в адміністративному праві також не мають ніяких істотних відмінностей, хоча вказані примусові заходи традиційно відносяться до різних самостійних видів юридичної відповідальності – кримінальної і адміністративної. Підставою самостійності кримінальної і адміністративної відповідальності є зовсім не наявність самостійних заходів відповідальності (тим паче, що штраф і арешт присутні в обох галузях права), а особливий механізм (юридичний режим) застосування відповідних примусових мерів, особливий характер підстави відповідальності [13, 22-23]. Так само розмежовуються штрафні санкції у господарському праві та неустойка у цивільному праві [14, 322-323].

При цьому штраф в господарському процесі не може бути тотожним штрафам у цивільному чи адміністративних процесах. Адже ці штрафи не лише мають специфічний суб'єктний склад реалізації, процесуальний порядок застосування, але й, що головніше, різне значення, мету та місце, загалом, у процесуальних відносинах як форми реалізації матеріальних відносин.

Зокрема, будучи передбаченими у положеннях ГПК, відповідні штрафи стають елементом господарської системи, адже спонукають не просто до виконання приписів процесуального закону, забезпечуючи порядок у господарському судочинстві, але служать елементом прискорення розгляду справ та загалом прискорення обертання капіталів, якому слугує господарський процес. Це відображається на різниці у прив'язуванні штрафів до конкретних правопорушень учасників господарсько-процесуальних відносин у порівнянні із аналогічними правопорушеннями учасників цивільних процесуальних відносин, чи навіть адміністративно-процесуальних відносин, про що ще буде сказано окремо.

Саме у цьому контексті слід погодитися з О. Г. Новиковим, що основними критеріями розмежування заходів цивільної процесуальної відповідальності і заходів відповідальності іншої галузевої приналежності (в даному випадку – заходів господарської процесуальної відповідальності – авт.) виступають: об'єкт правопорушення і цільове призначення конкретного заходу відповідальності [7, 9]. До цього можна також додати також такий критерій, як характер заходу відповідальності. Останнє ґрунтується на розумінні професійно орієнтованої організації захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання під час розгляду господарських справ, несення самим підприємцем ризиків неналежної правової роботи, відсутності його за місцезнаходженням, вказаному у Єдиному державному реєстрі тощо. Іншими словами, характер заходів відповідальності, що застосовуються у професійно орієнтованому, розрахованому на більш оперативне вирішення спорів процесі, яким є господарський процес, не може бути тотожним до характеру заходів відповідальності

в інших процесів, що такого забарвлення не мають у зв'язку із обслуговуванням інших матеріальних та публічних сфер.

У господарському процесі застосовується велика кількість різних заходів примусового характеру. Але не кожний з них може бути визнаний заходом господарсько-процесуальної відповідальності.

Як вірно зазначається у юридичній літературі, будь-який вид юридичної відповідальності завжди пов'язаний з певними позбавленнями, тобто юридична відповідальність супроводжується спричиненням винній особі негативних для неї наслідків, утиску або обмеження її інтересів. Основна, хоча й не вичерпна, межа юридичної відповідальності – штрафне, каральне призначення. При цьому кара, як правильно зазначалося у літературі, – не самоціль, а засіб дії на правопорушника [15, 541-542]. Заходи юридичної відповідальності є саме несприятливим для правопорушника наслідками, причому позбавлення майнового або немайнового характеру повинен зазнати сам правопорушник. Тому можна погодитися з М. Л. Гальперінім, що не можна відносити до заходів юридичної відповідальності відміну судових актів як незаконних, адже важко собі уявити процесуальний порядок визначення наміру суду винести саме незаконне і необґрунтоване рішення. В даному випадку здійснюється виправлення судової помилки, а не накладається санкція за винне правопорушення [13, 154-155].

Суд взагалі не можна визнавати суб'єктом правопорушення в господарському або цивільному судочинстві саме тому, що інакше довелось б ототожнити суд із звичайними учасниками процесуальних відносин, відкидаючи його особливий статус, панування його «над процесом», що гарантує його безпристрасність та незалежність.

Заходом господарсько-процесуальної відповідальності складно визнати і, наприклад, застосування мір відповідальності до осіб, які не беруть участь у справі, якщо тільки їх поведінка не пов'язана з реалізацією процесуальних прав і обов'язків.

Таким чином, узагальнюючи можна зробити **висновок**, що основними заходами господарсько-процесуальної відповідальності є штрафні санкції та застосування несприятливих процесуальних наслідків, що мають характер позбавлення певних процесуальних прав у зв'язку із порушення господарських процесуальних обов'язків.

Література:

1. Господарське процесуальне право: підручник // За ред. О. П. Подцерковного та М. Ю. Каргузова. — Х.: Одісей, 2012. — 400 с.
2. Арбитражный процесс: учебное пособие / Редкол.: Травкин А. А. (отв. редактор), Карабанова К. И. (отв. секретарь). — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2003. — 348 с.

3. Доброхотова Э. Э. Судебные штрафы в гражданском процес се / Э. Э. Доброхотова // Личность; Общество; Государство. — СПб. — 1998. — 320 с.
4. Бутнев В. В. Гражданская процессуальная ответственность: монография / В. В. Бутнев. — Ярославль: ЯрГУ, 1999. — 62 с.
5. Столяров А. Г. Судебные расходы как элемент гражданской процессуальной ответственности: дис.... канд. юрид. наук / А. Г. Столяров. — СПб, 2004. — 205 с.
6. Зайцев И. М. Гражданская процессуальная ответственность / И. М. Зайцев // Государство и право. — 1999. — № 7. — С. 94-95.
7. Новиков А. Г. Гражданская процессуальная ответственность: автореф. дис. на соискание ученой степени к. ю. н.: 12.00.15 — гражданский процесс; арбитражный процесс / А. Г. Новиков. — Саратов, 2002. — 21 с.
8. Балюк М.І. Практика застосування Цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях) / М.І. Балюк, Д. Д. Луспенник. — Х.: Харків юридичний, 2008. — 708 с.
9. Інформаційний лист Вищого арбітражного суду України від 14.10.1998 № 018 /393 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vgsu.arbitr.gov.ua/news/print/445>
10. Постанова Вищого господарського суду від 26 травня 2009 р. у справі № 14 /1730 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=121503>
11. Гражданский процесс: учебник / под ред. М. К. Треушников. — М.: Городец-издат, 2003. — 720 с.
12. Нохрин Д. Г. Государственное принуждение в гражданском судопроизводстве: монография / Д. Г. Нохрин. — М.: Волтерс Клувер, 2009. — 256 с.
13. Гальперин М. Л. Ответственность в гражданском судопроизводстве: актуальные вопросы теории и процессуальной политики: монография / М. Л. Гальперин. — М.: Волтерс Клувер, 2011. — 256 с.
14. Господарське право: підручник / За ред. О. П. Подцерковного. — 2-ге вид., доп. і перероб. — Х.: Одісей, 2011. — 640 с.
15. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 2001. — 776 с.

Коліна А. О. Отноительно проблемы классификации мер хозяйственно-процессуальной ответственности

Аннотация. Статья освещает проблему классификации мер хозяйственно-процессуальной ответственности. Автором проанализированы взгляды специалистов-процессуалистов по данному вопросу. Сделанные выводы относительно основных мер хозяйственно-процессуальной ответственности с точки зрения совершенствования государственного реагирования на нарушение процессуальных обязанностей в сфере хозяйственного судопроизводства.

Ключевые слова: хозяйственный процесс, юридическая ответственность, хозяйственно-процессуальная ответственность, штрафные санкции, применение неблагоприятных процессуальных последствий.

Colina A. Regarding the problem of classification of measures of economic-procedural responsibility

Summary. The article deals with the problem of classification of economic measures and procedural justice. The author analyzes the views of experts on this subject. Conclusions reached on the basic measures of economic and procedural liability from the perspective of improving public response to the breach of procedural duties in the area of of economic legal proceedings.

Keywords: arbitration process, legal responsibility, economic and procedural responsibility, penalties, the use of adverse procedural consequences.